

“FIRDAVSU-L-IQBOL” ASARIDA RUBOIYLARNING BADIY O‘RNI

<https://doi.org/10.70728/b.series.v08.i03.040>

Botirova Alfiya Zikir qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti o‘qituvchisi.

Annotatsiya. Mazkur maqolada XIX asr o‘zbek adabiy-tarixiy tafakkurining yirik namoyandasi Shermuhammad Munis tomonidan boshlanib, Muhammad Rizo Ogahiy davom ettirib, yakunlangan “Firdavsu-l-iqbol” asarida ruboiy janrining tutgan o‘rni tahlil qilinadi. Asardagi ruboiylar tarixiy voqealar bayonini badiiy-falsafiy umumlashtirish, muallif pozitsiyasini ifodalash hamda nasr va nazm sintezini ta’minlash vositasi sifatida o‘rganiladi. Tadqiqotda ruboiylarning mazmuniy yo‘nalishi, poetik xususiyatlari va g‘oyaviy yuklamasi ilmiy jihatdan yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Ogahiy, “Firdavsu-l-iqbol”, ruboiy, tarixiy asar, badiiy tafakkur, nasr va nazm, g‘oyaviy mazmun.

Abstract: This article analyzes the artistic and ideological role of the ruba'i genre in *Firdavs ul-iqbol*, a major historical and literary work by Munis and Ogahiy, a prominent representative of nineteenth-century Uzbek literary and historical thought. The ruba'is included in the work are examined as a means of artistic and philosophical generalization of historical events, expression of the author's position, and realization of the synthesis of prose and poetry. The study highlights the thematic orientation, poetic features, and ideological significance of the ruba'i genre on the basis of scholarly analysis.

Keywords: Ogahiy, *Firdavsu-l-iqbol*, historical work, artistic thought, prose and poetry, ideological content.

Shermuhammad Munis va Ogahiy qalamiga mansub “Firdavsu-l-iqbol” asari Xorazm tarixnavisligining muhim manbalaridan biri bo‘lishi bilan birga, yuksak badiiy-estetik qiymatga ega adabiy yodgorlik hamdir. Asarda tarixiy voqealar xolisona bayon etilishi bilan bir qatorda, muallifning shoirona tafakkuri she’riy parchalar orqali namoyon bo‘ladi. Asarda g‘azal, ruboiy, qit’a, nazm, she’r, tarkibband, fard kabi janrlardan keng foydalangan. Ayniqsa, ruboiy janri asar kompozitsiyasida alohida ahamiyat kasb etib, tarixiy bayonga g‘oyaviy-falsafiy chuqurlik bag‘ishlaydi. Shu bois ruboiylarning badiiy va g‘oyaviy o‘rnini o‘rganish asarning poetik tabiatini to‘laroq anglash imkonini beradi. Asarda 30 ta ruboiy janrining uchratishimiz mumkin.

“Ruboiy-arabcha so‘z bo‘lib, uning lug‘aviy ma’nosi to‘rtlik, to‘rttadan degani bo‘ladi. “G‘iyosul-lug‘ot” yozilishicha, yetti yoshli tuya, to‘rtga kirgan qo‘y, qoramol va ot ham ruboiy

deyilgan. “Istilohi adabiya” asarida Muallim Nojiy ruboiyga shunday ta’rif beradi: “Bahri hajazning axram va arabida maxsus so‘ylanadigan, ikki baytdan iborat nazmga ruboiy deyiladi. Ruboiyning birinchi, ikkinchi, to‘rtinchi misralari qofiyadosh bo‘ladi. Uchinchi misrada qofiya bo‘lishi shart bo‘lmaganligidan, u aksar ozod qolur. Agar ruboiyning uchinchi misrasi ham qofiyalangan bo‘lsa, uni “ruboiyi musarra” derlar”. [1]

Shuningdek, ruboiy hozirgi o‘zbek adabiyotshunosligi e’tiboridan ham chetda qolmadi. Filologiya fanlari doktori, mashhur folklorshunos Hodi Zarif 40- yillarda Alisher Navoiy ruboiylari tahlili munosabati bilan bu janrga shunday ta’rif beradi. “Ruboiy degan so‘z arabcha bo‘lib, bizningcha, to‘rtlik demak. Mutlaqo to‘rt yo‘ldan iborat bo‘lib aruzning hajaz bahridan “axram” va “axrab” vaznlarida yozilgan she’rlari ruboiy deyiladi” [2]. Ruboiyning poetik tabiatini ixcham talqin etish, uning ma’no jozibasini ta’riflash nuqtayi nazaridan professor A.Hayitmetovning ushbu fikrlari harakterlidir: “Ruboiy- to‘rt misradan iborat tugal lirik asardir. Unda lirik qahramonning ichki kechinmalari nihoyatda siqiq ammo nihoyatda ravshan va aniq, o‘ta xarakterli: ifodali tasviriy obrazlar vositasi bilan aks ettirilishi kerak...” [3]

Darhaqiqat, ruboiyning qofiyalanish darajasi ikki xil ko‘rinishga ega. Oddiy ruboiy (ruboiy xosa) – 1-, 2-, 4- misralar qofiyalanib, 3-misra ochiq qoladi;

Hikmat asarin ulki huvaydo qildi,
Bir lahzada yuz naqshni paydo qildi.
Har naqshe tasavvurotidin ojiz etib,
Insonu malak aqlini shaydo qildi. [20-bet]

“Firdavsu-l-iqbol” asari muqaddima qismidagi bu ruboiyda diniy va falsaviy g‘oya ilgari surilgan. Ushbu ruboiy a, a, b, a shaklida qofiyalangan bo‘lib, Alloh o‘z hikmatining mahsuli bo‘lgan olamni yaratib, uni borliq sifatida namoyon qildi hamda inson va malakni yonma-yon qo‘yib, ilohiy qudrat oldida hatto eng oliy aql egalari ham hayratga tushishini ta’kidlaydi. Uchinchi misra esa qofiyadan ozod qolgan. Quyidagi ruboiyda esa to‘rt misra ham qofiyadoshdir.

Odam ki amo va anosiz monmu vujud,
Jannatda makon tutub, malak qildi sujud.
Avlodi bila oqibat aylab padrud,
Tufroq aro xoki tani bo‘ldi nobud. [45b]

Ushbu ruboiyda vujud, sujud, padrud, nobud so‘zlari qofiyalanib taronayi ruboiy turiga misol bo‘ladi. Bu tipdagi ruboiylarni Qabul Muhammad “ruboiyi tarona”, Muallim Nojiy “ruboiyi musarra”, Alisher Navoiy ularni “ruboiya” deb ataydi.

“Firdavs ul-iqbol” asaridagi 30 ruboiyning 1 tasi Ogahiy qalamiga mansub bo‘lib, shundan qolgan ruboiylarning 6 tasi taronayi ruboiydir. Bu ruboiylar, asosan, biror voqea

munosabati bilan yozilgan, masalan, shoh va shahzodalar madhi, payg‘ambarning ta’rif- tavsif jarayonlarida, ayrim o‘rinlarda imorat ta’miri va qurilishi, tabiat va ov jarayoni tasviri, isyonchilarga ogahlik da’vati kabi mavzularga bag‘ishlangan.

Tug‘yon qilibon har sori to‘foni ajal,
Yetkurdi binoi umri a’doga xalal.
Jonsiz tanalardin arsai jang-u jadal,
Qildi qaro yer uzra ayon yuz ming tal. [208b].

Ushbu ruboiy urush va jang tasvir bayonida poetik maqsadda qo‘llangan. Ruboiy jang manzarasini umumlashtirgan holda, o‘limning to‘fon singari bostirib kelishi va dushmanlarning ommaviy qirg‘inini tasvirlaydi. Shoir bu yerda aniq bir shaxs yoki voqeani emas, balki jangning dahshatli oqibatini, hayotning foniyligini va ajalning muqarrarligini badiiy ifodalaydi.

Shuningdek, Munis Xorazmiy asar muqaddimasida payg‘ambarlarning ta’rif- tavsif o‘rinlarida ham ruboiy janridan badiiy maqsadda foydalangan.

Shis erdi payg‘ambari haq va dag‘i shujo,
Kofirlar ila ayladi ko‘b harbu nizo.
Yolg‘uz kelib erdi chun jahon manztig‘a,
Yolg‘uz dagi ayladi jahon birla vido [46]

Ruboiyda payg‘ambar Shis (alayhissalom) siymosi markazga olinib, uning hayoti va faoliyati ixcham, lekin teran ma’noda umumlashtirilgan. Shoir Shisni “payg‘ambari haq”, ya’ni ilohiy haqiqat elchisi sifatida ulug‘laydi, shu bilan birga uni shujo — jasur deb ta’riflab, kufr yo‘lidagilar bilan olib borgan kurashiga urg‘u beradi. So‘nggi misralarda inson hayotining foniyligi va yolg‘izlik g‘oyasi yetakchi bo‘lib chiqadi. Shisning bu dunyoga yolg‘iz kelgani va undan yolg‘iz ketgani ta’kidlanib, bu holat orqali butun bashariyatga xos umumiy haqiqat ifodalanadi.

Mazkur asarda ziyofat dasturxonining tasviri ham alohida badiiy yondashuv asosida yoritilgan bo‘lib, unda ruboiy janridan mahorat bilan foydalanilgan.

Farxunda ziyofate ki yuz guna taom,
Har xuvoni zarandud uza topib orom.
Har luqchasi yuz lazzat ila parvarda,
Har lazzati yuz jonni qilib shirin kom.[362]

Keltirilgan ruboiy iftorlik ziyofatining nafaqat tashqi ko‘rinishini, balki uning ma’naviy-ruhiy muhitini ham teran aks ettiradi. Shoir ziyofatni “yuz guna taom” bilan bezatilgan, har bir xuvoni zar bilan qoplangan, ya’ni nihoyatda hashamatli va mukammal holatda tasvirlaydi. Bu

tasvir orqali dasturxonning boyligi va tantanavorligi ramziy tarzda ifodalanadi. Ruboiyda taomlarning har bir luqmasi “yuz lazzat ila parvarda” ekani ta’kidlanishi, ziyofatning faqat to‘yimli emas, balki did va mahorat bilan tayyorlanganini ko‘rsatadi. Bundan tashqari, “har lazzati yuz jonni qilib shirin kom” misrasi orqali taomlarning inson ruhiga ham huzur bag‘ishlashi, ya’ni iftorlik ziyofatining jismoniy ehtiyoj bilan birga ma’naviy ehtiyojni ham qondirishi badiiy tarzda ifodalanadi. Bu jihat asarda iftorlik marosimini oddiy ovqatlanish jarayonidan ko‘ra kengroq, muqaddas va ruhiy poklanish bilan bog‘liq hodisa sifatida talqin etishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, ushbu ruboiy orqali iftorlik ziyofati o‘ziga xos, betakror va estetik tafsilotlar bilan boyitilgan holda tasvirlanadi. Shoirning badiiy mahorati shundaki, u qisqa ruboiy shaklida ham ziyofatning tantanavorligi, ne’matlarning mo‘lligi va ularning inson qalbiga ta’sirini mujassamlashtira olgan. Natijada, mazkur parcha asarning umumiy g‘oyaviy-badiiy tizimida muhim o‘rin egallab, o‘quvchida iftorlik marosimining yuksak qadriyat sifatidagi tasavvurini mustahkamlaydi

1771–1772-yillarda, Qavs burjiga to‘g‘ri kelgan davrda Muhammadamin inoq tomonidan tashkil etilgan ulug‘ to‘y va azim surning badiiy tasviri ham ruboiy janrida beriladi. Shoir bu marosimni oddiy oilaviy tantana sifatida emas, balki davr miqyosidagi yirik siyosiy va ijtimoiy voqea darajasiga ko‘tarib tasvirlaydi. To‘y Muhammadamin inoqning o‘g‘li Niyozmuhammadbek hamda Odil bekning o‘g‘li Muhammadpanoh bek uchun Gandumkon hovlisida uyushtirilgani ta’kidlanib, uning ko‘lami va shon-shuhrati alohida urg‘u bilan ifodalanadi.

Sargashta sipehr tun-kun atab taku puy,
Nazzora qilib yer yuzini koy-ba ko‘y.
Bir ko‘rmadi ul hanuz aningdek hargiz,
Shohona ulug‘ qurulto-yu, oliy to‘y[147].

Ruboiyda “sargashta sipehr” obrazidan foydalanilishi diqqatga sazovordir. Shoir osmonni tunu kun harakatda, yer yuzini mahallama-mahalla kezib, bu to‘yni tomosha qilayotgandek tasvirlaydi. Bu badiiy tasvir mubolag‘a san’atiga asoslanib, to‘yning shu qadar ulug‘ va noyob ekanini ko‘rsatishga xizmat qiladi. Hatto osmon ham bunday tantanani ilgari hech qachon ko‘rmagani ta’kidlanishi orqali voqeaning beqiyosligi yanada kuchaytiriladi. “Shohona ulug‘ qurultoy-u, oliy to‘y” misrasi esa marosimning davlat ahamiyatiga ega bo‘lganligini anglatadi. Bu yerda to‘y nafaqat nikoh tantanasi, balki yirik qurultoy darajasidagi siyosiy-ijtimoiy yig‘in sifatida talqin qilinadi. Demak, ruboiy orqali Muhammadamin inoqning qudrati, obro‘-e’tibori va davr siyosiy hayotidagi muhim o‘rni badiiy shaklda aks ettiriladi.

Xulosa qilib aytganda, ushbu ruboiyda tarixiy voqea badiiy obrazlar, mubolag‘a va ramziy ifodalar orqali yuksak darajada tasvirlangan. Shoir to‘y manzarasini kosmik miqyosga

olib chiqib, uni zamonasining eng ulug‘ va shohona tantanasi sifatida ko‘rsatishga erishgan. Bu esa ruboiyning nafaqat estetik, balki tarixiy-badiiy ahamiyatini ham oshiradi.

“Firdavs ul-iqbol”ning Ogahiy yozgan qismida birgina ruboiy matni kelgan. Ushbu ruboiyda Bodoy to‘qoyzori tasviri badiiy vositalar orqali tasvirlangan.

Vus‘at aro monandi aning kam erdi
Qoplon falakka sherdin ram erdi.
Andoq qalin erdiki, yilon yo‘l topmay,
Ashjori avji charxg‘a muhkam erdi.

O‘z navbatida, mazkur ruboiy ham umummatnning ajralmas tarkibiy qismi sifatida Bodoy to‘qayzorining tabiiy manzarasi, uning o‘ziga xos ekologik va geografik qiyofasini badiiy tafakkur orqali yoritishga xizmat qiladi. Muallif Bodoy to‘qaylarini oddiy tasvirlash bilan kifoyalanmay, balki ularni mubolag‘ali obrazlar orqali ideallashtirib, makonning ulug‘vorligi va betakrorligini alohida ta’kidlaydi. Ruboiyda to‘qayzorining nihoyatda keng hududni egallagani, hayvonot olamining qudratli va vahshiyliigi, o‘simlik dunyosining esa benihoya zich va balandligi orqali Bodoy tabiatining beqiyosligi ifodalanadi. Ayniqsa, qoplonning sherga tenglashishi, ilonning yo‘l topa olmasligi, daraxtlarning charx avjiga yetkazib tasvirlanishi kabi obrazlar orqali muallif g‘uluvv va ifrotga xos mubolag‘alarni mahorat bilan qo‘llaydi. Bu esa tasvirlanayotgan manzaraning real chegaralaridan chiqib, ramziy-majoziy ma’noga ko‘tarilishiga sabab bo‘ladi. Natijada Bodoy to‘qayzori nafaqat tabiiy makon, balki muqaddas zamin, avliyolar qadamgohi sifatida ham talqin etiladi. “Zubdat ut-tavorix”dagi tarixiy-faktologik ma’lumotlar bilan “Firdavs ul-iqbol”dagi badiiy tasvirning o‘zaro uyg‘unligi shundan dalolat beradiki, Ogahiy mazkur ruboiyni tasodifan kiritmagan. Aksincha, u tarixiy axborotni badiiy-estetik jihatdan boyitish, o‘quvchi tasavvurida makon obrazini yanada jonlantirish maqsadini ko‘zlagan. Shu jihatdan ruboiy tarixiy manbada keltirilgan quruq axborotni hissiy-ta’sirchan shaklga keltirib, matnning umumiy g‘oyaviy-badiiy yaxlitligini ta’minlaydi.

“Firdavsu-l-iqbol” asarida ruboiylar muhim badiiy-estetik vazifani bajarib, muallifning tarixiy voqealarni tasvirlashdagi uslubiy mahoratini yaqqol namoyon etadi. Ruboiy janrining ixchamligi va mazmuniy teranligi asar matnida yirik tarixiy hodisalar, siyosiy jarayonlar hamda ijtimoiy-madaniy marosimlarni qisqa, ammo ta’sirchan shaklda ifodalash imkonini beradi. Natijada ruboiylar nasriy bayonning uzviy davomi sifatida xizmat qilib, asarning badiiy yaxlitligini ta’minlaydi. Asarda keltirilgan ruboiylar orqali iftorlik ziyofatlari, shohona to‘ylar, qurultoylar va boshqa tantanali marosimlar faqat oddiy ma’lumot darajada emas, balki badiiy-estetik jihatdan yuksak saviyada tasvirlanadi. Mubolag‘a, ramziy obrazlar, kosmik tasvir unsurlari hamda shohona ohang ruboiylarning asosiy badiiy xususiyatlarini tashkil etadi. Bu esa tarixiy voqealarga ruhiy jo‘shqinlik, tantanavorlik va ulug‘vorlik baxsh etib, o‘quvchining estetik tasavvurini boyitadi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.

1. Haqqulov I. O‘zbek adabiyotida ruboiy : “Fan” , 1981.-B.
2. Зарифов Х. Рубоий. Подоналник узбекской литературы. Сбор. стат. — Ташкент, 1940. — 79-бет.
3. Hayitmetov A. A.Navoiy lirikasi. Toshkent, 1961, 59-60-bet
4. Munis va Ogahiy. Firdavs ul-iqbol.-.: “Yangi asr avlodi”, 2010